

MARCIN MIKOŁAJCZYK
Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk
Książnica Pedagogiczna
im. A. Parczewskiego w Kaliszu

ZESZYTY
KALISKIEGO TOWARZYSTWA
PRZYJACIÓŁ NAUK NR 17
W KRĘGU KALISKICH BADAŃ NAD
SZTUKĄ I KULTURĄ ARTYSTYCZNĄ 2
KALISZ 2017
ISSN 1426-6547

GRECKIE CERKWIE W KALISZU

WSTĘP

Początki prawosławia i budowli cerkiewnych w Kaliszu należy bez wątpienia łączyć z przybyłymi do miasta w I poł. XVIII wieku greckimi kupcami, zajmującymi się przeważnie handlem winem¹.

Pomimo wzrastającego zainteresowania prawosławiem w Kaliszu, brak jest całościowego opracowania, traktującego o pierwszych miejscach modlitwy prawosławnych mieszkańców grodu nad Prosną. Wspominają o nich pokrótce w swych pracach Antoni Mironowicz² oraz Kirył Sokoł i Aleksander Sosna³. Na

---

¹ Na temat kaliskich Greków zob.: Adam Chodyński, "Grecy w Kaliszu", *Kaliszanin* 35 (1891): 3; 36 (1891): 3; 37 (1891): 3; 38 (1891): 3; 39 (1891): 3; 40 (1891): 3-4; 42 (1891): 3; 44 (1891): 3-4; 45 (1891): 2-3; Władysław Rusiński, *Życie codzienne w Kaliszu w dobie Oświecenia* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1988), 109-115; Sławomir Przygodzki, "Społeczność emigrantów macedońskich w Kaliszu w XIX wieku", w: *Kalisz miasto otwarte*, red. Krzysztof Walczak, Ewa Andrysiak (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2006), 56-69; Tenże, "Mniejszości religijne i narodowe w Kaliszu w XIX w.", w: *Kalisz 18,5. Wybrane problemy z dziejów miasta*, red. Danuta Wańka, Tadeusz Krokos (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2010), 93-108; Tenże, *Kalisz wielokulturowy* (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2012), 105-108, 119-122; Marcin Mikołajczyk, "Dymitr Simo Szymanowski - Grek z urodzenia, Kaliszanin z wyboru", *Polonia Maior Orientalis. Studia z dziejów Wielkopolski Wschodniej I* (2014): 151-160; Tenże, "Kaliscy Grecy na łamach XIX i XX - wiecznej prasy", *Polonia Maior Orientalis. Studia z dziejów Wielkopolski Wschodniej III* (2016): 27-36.

² Antoni Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku* (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2005). Autor nie ustrzegł się jednak pomyłki, pisząc o cerkwi na ul. św. Stanisława. Pisze on, że na polecenie administracji carskiej władze Królestwa przekazały duchowieństwu prawosławnemu klasztor i kościół dominikanów, który został przebudowany na cerkiew (s. 35-36).

³ Kirył Sokoł, Aleksander Sosna, *Cerkwie w centralnej Polsce 1815-1915* (Białystok: Fundacja Sąsiedzi, 2011). Autorzy w rozdziale dotyczącym cerkwi zakładanych przez Greków, również nie ustrzegli się błędów dotyczących pierwszych kaliskich cerkwi. Na s. 15 piszą: *Cerkiew św. Atanazego Aleksandryjskiego w Kaliszu początkowo mieściła się w starym, rozwalającym się budynku z czterospadowym dachem, mansardami i z wejściem okolonym kolumnami i niewielką kopułką. W 1818 roku władze Królestwa Polskiego zaproponowały Grekom budynek opuszczonego klasztoru franciszkanów. W 1835 roku cerkiew ulokowano*

podstawie dokumentów znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych, Iwona Barańska przedstawiła przebieg budowy cerkwi i domu kapelana przy ul. Św. Stanisława⁴. Tematykę budownictwa cerkiewnego w Kaliszu podjęli w swoich felietonach Anna Tabaka i Maciej Błachowicz (zob. bibliografia). Ostatnio opracowania tego zagadnienia podjęli się Dominika Płócienniczak⁵ oraz Mateusz Halak⁶.

Artykuł ma na celu przedstawienie historii świątyń powstałych w mieście dzięki inicjatywie bałkańskich kupców – oratorium przy Rynku oraz cerkwi pw. św. Atanazego Aleksandryjskiego przy ul. Św. Stanisława. Dzieje cerkwi św. Jerzego oraz soboru pw. świętych apostołów Piotra i Pawła zostały tylko zasygnalizowane.

ORATORIUM

W początkowym okresie swego pobytu w Kaliszu Grecy odprawiali swe nabożeństwa w prywatnych mieszkaniach. Przypuszczenie to poprzez można analogiczną sytuacją pozostałych wspólnot greckich w Rzeczypospolitej.

Rosyjski pedagog Wasilij Grigoriewicz Smorodinow (1841-1917) tak opisuje pierwszą cerkiew w Piotrkowie: *Spośród wszystkich budowli Piotrkowa wyróżniała się cerkiew stojąca przy głównej ulicy. Przylegał do niej rozległy cmentarz ogrodzony żelaznym płotem. Cerkiew piotrkowska pod wezwaniem Wszystkich Świętych wzniesiona została w latach czterdziestych XIX stulecia. Ale świątynia prawosławna istniała w Piotrkowie już od końca XVIII wieku. Pierwszymi wyznawcami prawosławia w mieście byli Grecy. W ich rękach, w znacznym stopniu, znajdował się handel miejski. W efekcie w wielu miastach Polski, a później Królestwa Polskiego powstawały kolonie greckie. Grecy posiadali swoje cerkwie i odprawiali w nich nabożeństwa, lecz bez zewnętrznej okazałości. Ich świątynie mieściły się zazwyczaj w domach prywatnych. W Piotrkowie, do czasu pobudowania cerkwi pod wezwaniem Wszystkich Świętych, miejsce modlitwy dla wyznawców prawosławia znajdowało się na drugim piętrze budynku zwróconego w stronę Placu Rynkowego. Później umieszczono tam cukiernię Romana⁷.*

Podobnie rzecz się miała w Opatowie: *W pierwszej połowie XVIII stulecia kilka rodzin greckich z Macedonii, chroniąc się przed prześladowaniem tureckim,*

---

w sali musztry byłego Korpusu Kadetów. 1 grudnia 1835 roku wyświęcono nową cerkiew św. św. Apostołów Piotra i Pawła.

⁴ Iwona Barańska, *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego* (Kalisz: Kaliski Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2002), 142-143.

⁵ Dominika Płócienniczak, „Budynki cerkiewne Kalisza w XIX i XX wieku”, *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W kręgu kaliskich badań nad sztuką i kulturą artystyczną*, red. Iwona Barańska 12 (2011): 40-61. Autorka podjęła się w artykule próby całościowego opracowania historii wszystkich świątyń cerkiewnych na terenie Kalisza.

⁶ Mateusz Halak, „Recepcja stylu bizantyjsko-ruskiego w Kaliszu na przykładach Cerkwi św. Jerzego oraz Banku Państwa. Kreowanie nowego wizerunku miasta po 1864 roku”, w: *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu południowej Wielkopolski*, t. III, red. Samanta Kowalska (Kalisz: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Pedagogiczno-Artystyczny, 2013), 40-50.

⁷ Wasilij Grigoriewicz Smorodinow, *Moja służba w Warszawskim Okręgu Naukowym i zdarzenia ze szkolnego życia. Wspomnienia pedagoga* (Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 2003), 40-41.

przybyło do m. Opatowa (w gubernii radomskiej) gdzie osiedlili się jako kupcy handlujący winem. Ponieważ w ówczesnych czasach, jako dyssydentom, nie było im wolno jawnie odprawiać nabożeństw według starego obrządku, sprowadzili sobie przeto do Opatowa duchownego swego wyznania i utrzymywali go w charakterze subiekta w handlu winnym. Duchowny ten odprawiał potajemnie w piwnicy nabożeństwo i spełniał wszelkie obrządki religijne. Z biegiem czasu, skutkiem starań misyji rosyjskiej w Warszawie, grecy otrzymali pozwolenie zakładania w Królestwie Polskim świątyni swego wyznania w mieszkaniach prywatnych. Pierwsza świątynia założona została w Opatowie w 1778 roku w domu drewnianym. Założycielami byli dwaj bracia Saul i Michał, kupiwszy za własne pieniądze dom wspomniany. Świątynię pod wezwaniem Św. Jerzego poświęcił duchowny wyznania greckiego jeromonach Daniłł, a proboszczami parafii opatowskiej początkowo bywali Grecy, pochodzący z Węgier⁸.

W celu odprawiania nabożeństw lubelscy Grecy zakupili dwa sąsiadujące ze sobą domy przy ul. Zielonej, w których w 1786 roku urządzili cerkiew pw. Narodzenia Bogarodzicy. Z czasem przebudowano ją, nadając jej wygląd świątyni – dobudowano wejście bezpośrednio z ulicy, a na dachu budynku wzniesiono małą dzwonicę zwieńczoną kopułą⁹.

Warszawscy Grecy początkowo uczęszczali na nabożeństwa do kaplicy poselstwa rosyjskiego. Od 1796 roku wynajmowali na własny koszt pokoje w domach prywatnych (na ul. Zakroczymskiej, następnie na ul. Koziej). W 1818 roku nabyli trzypiętrową kamienicę przy ul. Podwale 5, którą przebudowano na cerkiew pw. Świętej Trójcy. Świątynia była budowlą niewielkich rozmiarów, na planie prostokąta, 4 – przeszłową, sklepioną, z chórem naprzeciw ołtarza, nie posiadała kopuły ani dzwownicy. Trzema bokami połączona była z sąsiednimi domami, miała jedno wejście od strony północno-wschodniej. Swym wyglądem przypominała zwykły dom i o tym, że jest to dom Boży, świadczył tylko obraz na ścianie frontowej z napisem *i agia Trias* oraz krzyż nad wejściem¹⁰.

Poznańscy Grecy na nabożeństwa uczęszczali do domowej cerkwi ufundowanej przez rodzinę Żupańskich w kamienicy Garczyńskich, w 1793 roku przeniesioną do kamienicy na Starym Rynku nr 74, a w 1819 roku na ul. Nową 2, gdzie znajdowała się do czasu rozwiązania gminy greckiej w 1909 roku.

W tym miejscu zaznaczyć należy, że powstanie tych cerkwi możliwe było dzięki ustaleniom sejmu warszawskiego z 1768 roku. Na jego mocy przyznano prawosławnym swobodę wyznania oraz – obwarowaną szeregiem ograniczeń – zgodę na budowę świątyni¹¹.

⁸ Jan Luboński, *Monografia historyczna miasta Radomia* (Radom: Druk J. Grodzicki i S-ka, 1907), 155.

⁹ Marcin Mikołajczyk, “Greckie diaspory na terytorium Rzeczypospolitej w XVI-XIX wieku – rekonosans”, *Cerkiewny Wiestnik. Kwartalnik Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego* 3 (2015): 40.

¹⁰ Piotr Paszkiewicz, *Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815-1915* (Warszawa: Instytut Sztuki-Polska Akademia Nauk, 1991), 48-53.

¹¹ Antoni Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku* (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2005), 30.

Pod względem organizacyjnym greckie cerkwie w Rzeczypospolitej do 1825 roku podlegały kanonicznej jurysdykcji prawosławnych biskupów Bukowiny, Węgier i Grecji. Zależność ta ograniczona była do wyświęcania kapłanów i udzieleniu im błogosławieństwa przed objęciem danej cerkwi, nie udzielano kapłanom żadnych zaleceń co do sprawowania funkcji w poszczególnych parafiach. Po objęciu parafii kapłani nie utrzymywali bliższych kontaktów ze swoimi biskupami i nie składali im sprawozdań. Majątkiem kościelnym i sprawami materialnymi parafii opiekowało się specjalne kuratorium, złożone z kilku osób należących do gminy. Epitropowie opodatkowywali członków wspólnoty, prowadzili zbiórki składek oraz wydawali pieniądze na potrzeby kościoła i utrzymanie kapłanów. Co pewien czas na wspólnych zebraniach składali ze swych czynności sprawozdania członkom gminy¹². Kuratorowie prowadzili również księgi, w których zapisywali wszystkie rachunki i *interesa* związane z prowadzeniem parafii. Pełniący rolę epitropa kaliskiej wspólnoty, Mikołaj Szymanowski (1777-1837) posiadał w swoim domu kilka ksiąg dozoru kościelnego, były to: *fascykuł zawierający w sobie papiery dotyczące się interesów i obrachunków Kościoła Greckiego z kart 20 składający się; akta dotyczące się interesów Kościoła Greckiego w Kaliszu z kart 29 składający się; fascykuł zawierający rachunki tegoż Kościoła z roku 1834, z kart 16 składający się; akta ręczne dozoru Kościoła Greckiego w Kaliszu dotyczące się sprzedaży domu pod nr 20 położonego, dawniej Kaplicą Grecką zwanego, z kart 34 składające się; książeczka kwitowa tycząca się opłaty podatku z domu pod nr 19, dawnej Kaplicą Grecką zwanego, z kart 24 składająca się*¹³. Do 1817 roku funkcję epitropa kaliskiej wspólnoty pełnił Jerzy Bojanowski (zm. 1817). Po jego śmierci, na zebraniu dnia 14 czerwca 1817 roku, na kuratorów świątyni wybrano Krzysztofa Peskarego oraz Mikołaja Simo Szymanowskiego (pełnił tę funkcję do momentu swojej śmierci w 1837 roku)¹⁴. Kolejnymi kuratorami byli: Teodor Myszkiewicz, Leon Myszkiewicz (ur. 1774) oraz Jan Atamowski.

Wzrost liczebny kaliskiej wspólnoty i jej znaczne wzbogacenie się na handlu, doprowadziło do zakupu przez przedstawicieli diaspory domu na kaplicę.

Kontraktem z dnia 10 października 1782 roku, epitropowie wspólnoty kupili przez *gorliwość ku Chwale Pana Boga* za 3300 złp., od swych współwyznawców Jana i Rozalii z Dursów małżonków Koźmińskich, kamienicę pod nr hip. 20 i urządzili w niej kaplicę, *aby Chwała Pana Boga w niej odprawiała się*¹⁵.

¹² Tamże, 50; Piotr Sławiński, *Prawosławie w Sandomierzu i okolicy* (Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna, 2008), 13-14.

¹³ Archiwum Państwowe w Kaliszu (dalej APK), Akta not. Franciszka Nowosielskiego, sygn. 29, dok. nr 145 z 30 VII/ 11 VIII 1837 r.

¹⁴ APK, Akta parafii obrządku grecko-katolickiego w Kaliszu, sygn. 1, s. 38.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej APP), Akta miasta Kalisza, [Akta wielkiego gajonego sądu wójtowsko-ławniczego, często z udziałem burmistrza i rajców, w sprawach niespornych majątkowych mieszczan (w tym i z innych miast) a także wspólnoty grecko-katolickiej w Kaliszu (...)], 1782-1784, sygn. 51, k. 29-32; Adam Chodyński, *Kieszonkowa kroniczka historyczna miasta Kalisza* (Kalisz: Nakładem księgarni M. Hofmańskiego, 1885), 103; Tenże, "Grecy w Kaliszu", *Kaliszanin* 42 (1891): 3; Józef Raciborski, *Monografia*

Kamienica składała się z parteru, piętra i sklepu. Początkowo na jej miejscu stał dom drewniany, zwyczajowo nazywany od nazwisk swych właścicieli: Adamowizną, Stefanowem oraz Koźmińszczyzną. Oprócz oratorium w kamienicy znajdowało się również mieszkanie dla kapelana wspólnoty. Niestety, nie zachowało się wiele informacji o oratorium. Z całą pewnością można stwierdzić, że jej wyposażenie: ikony, szaty liturgiczne i sprzęty cerkiewne były zgodne z wymogami Kościoła Wschodniego. Księgi liturgiczne w języku greckim wydrukowano najprawdopodobniej w Wenecji i z błogosławieństwem patriarchy sprowadzono do Kalisza. Ikony pochodziły najpewniej z prywatnych zbiorów i przybyły razem z emigrantami z Węgier, Macedonii i Grecji. Oratorium poświęcił papas Mikołaj Dymitr Nikoła¹⁶. Zgodnie z jego wolą kaplica otrzymała wezwanie św. Atanazego Aleksandryjskiego¹⁷. Antymins¹⁸ do kaplicy podarował w 1786 roku metropolita mołdawski Leon¹⁹.

Dnia 25 lutego 1787 roku (14 lutego wg kalendarza juliańskiego), przedstawiciele wspólnoty zlecili kaliskiemu rzeźbiarzowi Franciszkowi Eytnerowi (ur. między

---

Kalisza (Kalisz: Nakład "Gazety Kaliskiej", 1912), 130; Władysław Rusiński, "Kalisz od połowy XVII do schyłku XVIII wieku", w: *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. II, red. Aleksander Gieysztor, Krzysztof Dąbrowski (Kalisz: Wydawnictwo Poznańskie, 1961), 160, przypis 63; Bogumił M. Kunicki, *Ballady kaliskie* (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1991), 55; Sławomir Przygodzki, "Społeczność emigrantów macedońskich w Kaliszu w XIX wieku", w: *Kalisz miasto otwarte*, 58; Anna Tabaka, Maciej Błachowicz, "Kamienice, których już nie ma (I): Główny Rynek 15", *Życie Kalisza* 45 (2012).

¹⁶ Pierwszy znany duchowny wyznania greckiego w Kaliszu, noszący urzędowy tytuł *kapelana kaliskiej konfraterni kupieckiej wyznania greckiego*, zob. Adam Chodyński, "Grecy w Kaliszu", *Kaliszanin* 44 (1891): 3

¹⁷ Atanazy Aleksandryjski – ur. w Aleksandrii ok. roku 295, został w 319 r. diakonem i sekretarzem bpa Aleksandra i uczestniczył z nim w soborze powszechnym w Nicei, broniąc Bóstwa Chrystusowego przeciw arianom. Po śmierci Aleksandra wybrany w 328 roku biskupem Aleksandrii, zasiadał przez ponad 40 lat na tej stolicy; pięć razy wypędzany przez heretyków i ich zwolenników w rządzie, 17 lat zmuszony był spędzić na wygnaniu (w Trewirze, Rzymie, u pustelników egipskich) lub w ukryciu. Nieustraszony obrońca prawowierności, mówiono o nim: *Atanazy wbrew całemu światu, nie złamany niczym, zawsze pełen pogody ducha, prawdziwy bojownik Chrystusowy. Zwany ojcem prawowierności, kolumną Kościoła i lekarzem ran jego*. Przez ostatnie 7 lat życia rządził swą diecezją. Umarł 2 maja 373 roku. Jest jednym z czterech wielkich greckich Ojców i Doktorów Kościoła. Mimo ciągłych prześladowań i walk wypełniających całe życie wielkiego biskupa, znalazł on czas na pracę naukową i pozostawił spuściznę literacką: pisma apologetyczne, dogmatyczne, historyczne, egzegetyczne i listy, zob.: Bp Karol Radoński, *Święci i Błogosławieni Kościoła Katolickiego. Encyklopedia Hagiograficzna* (Warszawa – Poznań – Lublin: Wydawnictwo św. Wojciech, 1947), 40-41.

¹⁸ Antymins - jeden z konsekrowanych elementów ołtarzowych, rodzaj obrusa jedwabnego lub lnianego podszytego jedwabiem, z zaszytymi relikwiami, niezbędny do sprawowania liturgii eucharystycznej. Może spełniać rolę przenośnego ołtarza. Rozwija się go przed rozpoczęciem liturgii, zwija po jej zakończeniu. Na nim ustawia się kielich i dyskos. Na antymensie zawsze umieszczone jest wyobrażenie martwego Chrystusa lub Złożenie do grobu, także przedstawienia narzędzi męki, postaci ewangelistów, ich symboli, por.: Ewa Pokorzyna, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyni obrządku wschodniego z przydatkiem ikon Maryjnych* (Warszawa: Ośrodek Dokumentacji Zabytków: Wydawnictwo DiG, 2001), 12.

¹⁹ Gościwit Malinowski, *Afanasij Lotocki o greckich początkach eparchii warszawskiej, Hellenopolonica. Greckie źródła do dziejów Rzeczypospolitej*, <http://hellenopolonica.blogspot.com/> (dostęp: 23.02.2016)

1725-1729, zm. po 1790)²⁰ wykonanie Grobu Pańskiego²¹. W dokumentach parafii zachowała się treść umowy między Grekami a snycerzem: *Między szlach. [...] Kupcami Greckimi z jednej strony a z sł. [sławetnym – przyp. autora] Franciszkiem Etnerem conotu [zawodu – przyp. autora] snycerskiego magistrzem z drugiej strony stawia niniejszy kontrakt niżej opisanej umowie iż sławetny Etner zrobi snycerską robotą delikatną i przedniej roboty Grób P. Jezusa całym podług rysowania który nam dał z przedniej facjaty na cztery nogi które przednie nogi będą lwimi dwóch stojących rękę jedną trzymający Grób, a drugą ręką lichtarze na cztery świece. Facjata z perłami i wewnątrz także i po bokach ponieważ boki otwarte będą tylko na kryty [...] gładkimi tarcicami heblowane wewnątrz dwa miejsca zostawione na dwa anioły co malarz namaluje na jednej stronie, w końcu na drugiej stronie, na nich drut na lampę [...] pod nim zostawiona na trzy lampy co wewnątrz będą zwisały [...] a to na sumę 6 dukatów czerwonych złotych 6 od dziś za niedziel trzy deklaruje zawodnie ukończyć pod przypadkiem połowe pieniędzy do ręki zadatek 3 [dukaty – przyp. autora] za zakończenie resztek [...]*²².

Do tej przyrynkowej kaplicy uczęszczał na nabożeństwa car Aleksander I (1777-1825) wraz z dworem, w czasie swojego pobytu w mieście w 1815 roku. Tam też monarcha własnoręcznie ozdobił papasa Atanazego Sawicza (1776-1827)²³ orderem Św. Anny III klasy²⁴.

²⁰ Na temat życia i działalności Franciszka Eytnera zob.: Ewa Andrzejewska, *Ks. Stanisław Józef Kłossowski (1726-1798). Kustosz Sanktuarium Św. Józefa w Kaliszu* (Kalisz: Edytor Kalisz, 2010), 55-75; Taż sama, "Franciszek Eytner – śląski rzeźbiarz osiadły w Kaliszu", *Spotkania z zabytkami*, 5-6 (2011): 58-59; Taż sama, "Frantz Eytner, śląski rzeźbiarz osiadły w Kaliszu. Najnowsze ustalenia", w: *Splendor i fantazja. Studia nad rzeźbą rokokową w dawnej Rzeczypospolitej i na Śląsku*, red. Paweł Migasiewicz (Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego, 2013), 345-378; Taż sama, "Snycerz Frantz Eytner i jego kaliska pracownia", w: *Rocznik Kaliski XLII* (2016): 57-84.

²¹ Grób Pański – sarkofag drewniany, wolno stojący, przenośny, niekiedy na nóżkach, nakryty płaskim, drewnianym (zazwyczaj z wizerunkiem Chrystusa w grobie) lub szklanym wiekiem; boki pokryte są bogatą dekoracją snycerską. Na nim kładzie się w Wielki Piątek płaszczyce. Częstym uzupełnieniem wystawianego grobu jest jednostronnie malowana na desce, z wyciętymi sylwetkami Chrystusa, św. Jana Ewangelisty i trzech Marii — Grupa Zmartwychwstania, por.: Pokorzyna, *Słownik*, 38.

²² APK, Akta parafii obrządku grecko – katolickiego w Kaliszu, sygn. 4, s. 63.

²³ Serb z pochodzenia. Urodził się w mieście Novi w Dalmacji w 1776 roku. Zakonnik reguły św. Bazylego. Jako diakon przebywał przez jakiś czas w monasterze św. Jerzego w mieście Bogowadzia. Poliglota, znał 6 języków: serbski, grecki, łacine, rosyjski, niemiecki oraz polski. W 1799 roku decyzją biskupa bukowińskiego, na prośbę poznańskich Greków, został oddelegowany do sprawowania posługi kapłańskiej w Poznaniu. W tym czasie udzielał także sakramentów w Kaliszu i Gostyniu. W 1804 roku udzielił chrztu Janowi Konstantemu Żupańskiemu. Czas kapelaństwa w Poznaniu zakończył 31 I 1807 roku. W 1808 roku przeniósł się do Kalisza, obejmując na 19 lat tamtejszą parafię grecką. Za jego kapelaństwa kaliska gmina otrzymała nową cerkiew (1818 rok) oraz utworzono szkołę wyznaniową (1812 rok). Zmarł 22 VI 1827 roku w wieku 51 lat, do śmierci pozostał w stanie bezżennym. Jedyni krewni – brat i siostra mieszkali w Kijowie.

²⁴ Chodyński, „Grecy”, 3.

Pierzeja rynku kaliskiego na której znajdowało się oratorium, *Muzea Wielkopolski*, [dostęp: 5 lipca 2017], <http://www.muzeawielkopolski.pl/items/show/990>

Zniszczony w 1914 r. gmach Dyrekcji Szczegółowej Towarzystwa Kredytowe-
go, *Muzea Wielkopolski*, [dostęp: 5 lipca 2017], <http://www.muzeawielkopolski.pl/items/show/1208>

W 1818 roku kaplicę przeniesiono z przyrynkowej kamienicy, która była już w bardzo złym stanie, do budynków po zakonie Franciszkanek. W 1841 roku budynek zawalił się, a działkę wraz z resztkami kupił na licytacji Jan Nawrocki²⁵. Kamienicę wyremontowano i przerobiono na dom czynszowy. W 1847 roku budynek stanowił masę spadkową po bogatym kupcu żydowskiego pochodzenia, Józefie Samuelu Redlichu. W następnych latach pobudowano na jej miejscu gmach Dyrekcji Szczegółowej Towarzystwa Kredytowego²⁶.

CERKIEW PRZY UL. ŚW. STANISŁAWA 167

Nie jest jasne, dlaczego wspólnota nie pobudowała kościoła na terenie nadanym im w 1786 roku przez magistrat Kalisza *na przerzeczony cmentarz, lub gdyby ciż Grecy Dis – Unici żądali na wystawienie kościoła miastu temuż J. K. M. Kaliszowi za miastem w gruncie górnym piaszczystym*²⁷. Starania o uzyskanie miejsca na budowę kościoła, rozpoczęli Grecy w okresie Księstwa Warszawskiego. Pierwotnie miał to być plac po kościele św. Ducha, położony na Warszawskim Przedmieściu. Jednakże plac ten otrzymali, z woli Komisji Województwa Kaliskiego, bracia Repphanowie pod budowę fabryki sukienniczej²⁸. Wobec tego, 8 sierpnia 1818 roku Książę Namiestnik przekazał Grekom zrujnowane zabudowania po Siostrach Franciszkanek znajdujące się w centrum miasta, przy rynku na ulicy św. Stanisława nr hip. 167. Jednak zabudowania te nie nadawały się do użytku, dlatego 23 września 1819 r., wspólnota, korzystając z uchwalonego Funduszu Pożyczkowego, zwróciła się o środki na budowę kaplicy i domu dla kapelana²⁹. Kosztorys i plan dołączony do podania wykonał Sylwester Szpilowski. Architekt oszacował koszt budowy kaplicy na 46.386 złp. 17 gr., więc zgodnie z procedurą poproszono o 15.000 złp. pożyczki³⁰. Jako, że chodziło o budynek sakralny, potrzebna była opinia Komisji Rządowej Wyznań Religijnych, którą uzyskano 5 października 1819 roku. Z trzech nadesłanych projektów elewacji zatwierdzający wybrali wariant A (z małymi korektami). Mimo pozytywnej opinii, ciągle jednak zwlekano z podjęciem ostatecznej decyzji. W opisie, sporządzonym na potrzeby Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych w 1820 r., możemy przeczytać: *Przy nim [kościół z klasztorem OO. Franciszkanów - przyp. Autora] był zaraz kościółek i klasztor PP. Franciszkanek, lecz tym gmachem po zniesieniu go przez rząd pruski, rząd dysponował i teraz kościółek i refektarz nadany jest gminie greckiej, która do obrzędu religijnego swego wyznania piękną*

²⁵ Barańska, *Architektura Kalisza*, 142.

²⁶ Chodyński, *Kieszonkowa kroniczka*, 103; Raciborski, *Monografia*, 130; Kunicki, *Ballady*, 62; Tabaka, Błachowicz, „Kamienice”.

²⁷ Adam Chodyński, *Dawne ustawy miasta Kalisza*, (Warszawa: Nakładem Napoleona Wartskiego, Księgarza w Kaliszu, 1875), 100.

²⁸ Przygodzki, *Spoleczność*, 60.

²⁹ Barańska, *Architektura Kalisza*, 142.

³⁰ Tamże, 142.

Cerkiew św. Atanazego Aleksandryjskiego
wg Ehrentrautha z 1835 r.

Fragment planu Kalisza z 1825 r. z zaznaczoną cerkwią
św. Atanazego Aleksandryjskiego.

*architekturą restauruje kościół*³¹. Nie wiadomo dokładnie, kiedy zakończono budowę kaplicy rozpoczętą w 1820 roku. W wykazie z 6 kwietnia 1825 roku pod numerem 1 figuruje kościół *nowo restaurowany przy numerze 167* wartości 32.601 złp. 28,5 gr.³², a pod nr 3 *dom na mieszkanie księdza nowo rozpoczęty, podług wykazu kosztów 13.784 złp. i 19 gr*³³. Zachował się widok tego kościoła z 1835 roku wykonany przez Antoniego Fiette i wydany w kaliskiej litografii Ehrentrautha z okazji zjazdu monarchów. Oto jak opisuje kaplicę Iwona Barańska, znawca kaliskiej architektury doby Królestwa Kongresowego: *Całą elewację wypełniał portyk wsparty na dwóch parach kolumn toskańskich, występujący dość znacznie przed lico ściany. Nad bryłą kościoła silnym akcentem pionowym górowała czworoboczna wieża, kwadratowa, zwieńczona u góry mniejszym cylindrem nakrytym kopułą z krzyżem. Sama fasada była niezwykle klasyczna w formach. Dekoracja ograniczona była do minimum a twórca posługiwał się tylko architektonicznymi środkami wyrazu – z antycznym porządkiem – zupełnie unikając środków plastycznych. Jedynym odstępstwem w tym wypadku było użycie parzystych kolumn. Jest to projekt skromny, surowy, w formach*

³¹ Janusz Staszewski, „Opis Kalisza z 1820 r.”, *Ziemia Kaliska. Miesięcznik regionalny* 2 (1930): 92.

³² Józef Raciborski podaje, że koszt kaplicy wyniósł 37.000 złp. a plebani 30.573 złp.; Raciborski, *Monografia*, 130.

³³ Barańska, *Architektura Kalisza*, 143.

*klasycystycznych*³⁴. Nowo powstała kaplica otrzymała, tak samo jak przyrynkowe oratorium, wezwanie świętego Atanazego Aleksandryjskiego.

Budowa kościoła była dla kaliskiej wspólnoty Greków znacznym obciążeniem. Gmina zwróciła się nawet w maju 1820 roku z prośbą do władz, aby wypłacały pensję kapelanowi z funduszy państwowych. Pokażne sumy płynęły od członków wspólnoty kaliskiej: dnia 27 lipca 1818 roku Rozalia z Dorzów Bojanowska, żona Jerzego Bojanowskiego zapisała *summę 6.000 złp. na summie hipotecznej szacunkowej 24.000 złp. z kamienicy w Koninie pod numerem 78, na fundusz dla bydźmaiącego kościoła Greckiego skoro tenże budowany będzie*³⁵; Grzegorz Katanow przeznaczył 2.000 złp.; Mikołaj Szymanowski 1.500 złp.³⁶; Dymitr Moliński zapisał na rzecz kościoła sumę 1.200 złp.³⁷. Znamienne jest, że Stefan Grabowski, właściciel Piotrowa (człowiek majątny), w latach 1815-1837 dostawał ponaglenia w sprawie zaległych składek na rzecz budowy kościoła, w 1838 roku Grabowski poprosił nawet o rozłożenie zaległej sumy na raty³⁸.

Nie wiemy, niestety, jak kaplica wyglądała w środku. Zapewne przeniesione zostały do niej utensylia z przyrynkowego oratorium. Znajdował się też w niej na pewno Grób Pański wykonany przez Franciszka Eytnera w 1787 roku. Według spisu inwentarza z roku 1825, utensylia świątyni miały wartość 3084 zł. 15 gr. Książę Namieśnik Iwan Paskiewicz, zwiedzając świątynię w 1833 roku, przeznaczył na wystawienie ikonostasu 16,100 zł., na sprowadzenie ksiąg 1100 zł. i na pięć dzwonów sumę 6800 zł.³⁹.

Świątynia została zbudowana zgodnie z wymogami liturgicznymi Kościoła Wschodniego. Jej wnętrze zapewne podzielone było na trzy części: *prytwor* (przedsionek), środkową część świątyni i *altar* (prezbiterium). *Prytwor* to pierwsza część świątyni, gdzie w starożytności stali przygotowujący się do przyjęcia chrztu i pokutujący, którzy za swoje ciężkie grzechy byli odłączeni od Cerkwi. Wychodzili oni z przedsionka po zakończeniu liturgii słowa, a przed rozpoczęciem liturgii eucharystycznej.

Środkowa część świątyni była przeznaczona dla wiernych, którzy przybyli na modlitwę i mogli uczestniczyć w liturgii. W przedniej części środka świątyni urządzono wzniesienie zwane *soleja*. Na środku *solei*, nazywanego *amwon*, kapłan wygłaszał kazanie. Boczne strony *solei*, zwane *klirosy*, były przeznaczone dla chórów i psalmistów. Główną częścią świątyni, w której kapłan odprawiał nabożeństwa, był *altar*, oddzielony od reszty ikonostasem. Wchodzić tam miało

³⁴ Tamże, 143.

³⁵ APK, Akta not. Andrzeja Bogusławskiego, sygn. 24, dok. nr 521 z 27 VII 1818 r.

³⁶ APK, Akta not. Franciszka Nowosielskiego, sygn. 29, dok. nr 145 z 30 VI/ 11 VIII 1837 r.

³⁷ APK, Naczelnik Powiatu Kaliskiego (dalej NPK), Kościół wyznania greckokatolickiego w Kaliszu, sygn. 158, k. 120.

³⁸ APK, NPK, sygn. 158, k. 5, 6, 7, 13.

³⁹ Chodyński, „Grecy”, 3.

prawo tylko duchowieństwo oraz kapłanowi posługujący podczas nabożeństwa. Najważniejszą częścią *altara* i całej świątyni był *prestoł*, czworokątny stół okryty szatą, na którym umieszczano: *Antimins*, czyli płócienną lub jedwabną chustę, na której przedstawiono scenę złożenia ciała Chrystusa do grobu (w *antiminsie* znajdują się *św. moszczy* – relikwie świętych); Ewangelia; *Darochranitielnica* (odpowiednik cyborium), umieszczana jest w miniaturowej świątyni (odpowiednik tabernakulum), w której przechowuje się Najświętsze Dary do udzielania Komunii Świętej chorym, którzy nie mogli uczestniczyć w Świętej Liturgii; krzyż; *Daronosica*. Na lewo od *prestołu* znajdował się stolik, okryty szatą, noszący nazwę *żertwiennika*. Na nim kapłan przygotowywał chleb i wino.

W liturgii używano następujących naczyń: *potir* inaczej *czasza* (kielich), *diskos* (odpowiednik pateny), *zwiezdica*, *łyżca* (złota lub srebrna, zakończona krzyżem *łyżeczka*) do udzielania Komunii *św.kopie* (trójkątny nóż do krojenia chleba w czasie Komunii *św.*), *pokrowcy* i *wozduch* (niewielkie chusty do okrywania kielicha, *zwiezdicy* i *diskosu*), *gąbka* do wycierania naczyń liturgicznych po nabożeństwie i *kadilo* (kadzielnica)⁴⁰.

W domu pod nr 3 mieściły się, oprócz pomieszczeń mieszkalnych dla kapłana wspólnoty, również szkoła wyznaniowa oraz budynki gospodarcze i pomieszczenia dla służby⁴¹. Zachował się spis wyposażenia mieszkania, które z polecenia Księcia Namiestnika zostało zakupione księdzu Zachariaszowi Lewickiemu z funduszu skarbowego. Meble zamówiono u kaliskiego wytwórcy Jana Mohra. Były to następujące mobilia: *dwa lustra w ramach złoconych i brązowanych zwane rokoko jedno cokolwiek mniejsze, lustro z podstawką toaletową z drzewa jesionowego, lustro małe w ramach z drzewa brzoźowego, kanapa mahoniowa na sprężynach obita adamaszkciem koloru czerwonego w desenie żółte, krzesel do teje kanapy i takich 6,*

Ulica Browarna z widokiem na cerkiew św. Jerzego, Muzea Wielkopolski, [dostęp: 5 lipca 2017], <http://www.muzeawielkopolski.pl/items/show/958>

⁴⁰ Opis wnętrza cerkwi i naczyń liturgicznych autor zaczerpnął z: Sławiński, *Prawosławie*, s. 35-37.

⁴¹ Chodyński, „Grecy”, 3; Raciborski, *Monografia*, 130.

Piekarnia Mystkowskiego zbudowana na miejscu cerkwi. Źródło: ze zbiorów Macieja Błachowicza

Ruiny piekarni Mystkowskiego zniszczonej w 1914 r.
Źródło: ze zbiorów Macieja Błachowicza

fotele do teźże kanapy i takie 2, taborety do teźże kanapy i takie 2, stolik mahoniowy z dwoma klapami, stolik mahoniowy pod zegar, dwie kwadratowe kolumny biało politurowane służące pod wazony z kwiatami, pulpit jesionowy do czytania, kanapa obita zielonym safranem z szufladką u dołu na bieliznę, do tej kanapy krzesła na sprężynach pokryte morą zieloną, stół owalny pod kanapę, stoliki kwadratowe wykładane sukнем do grania w karty, szafka jesionowa do sukien, stolik jesionowy z klapami, biurko jesionowe na którym jest szafka o drzwiach szklanych do książek, kanapa pokryta czarną ceratą, krzesel takich do tej kanapy 6, szafa do sukien, biurko kwadratowe do stojącego pisania, stolik składany do jedzenia, komoda brzoźowa, umywalnia jesionowa, krzesel wyplatanych trzcina 6, łóżko jesionowe⁴². Całość wyposażenia po śmierci księdza przeszła na własność kościoła prawosławnego w Kaliszu.

Kaplice wspólnoty spełniały również rolę miejsca składania różnego rodzaju przysięg. W 1837 roku do kaliskiej cerkwi udała się Katarzyna z Iwanowiczów Szymanowska, wdowa po Mikołaju Szymanowskim, która *przy obecności Rejenta niniejszy inwentarz sporządzającego i Rejenta nieobecnych sukcesorów zastępującego, tudzież świadków [...] przed Xsiędzem Borysowiczem Proboszczem Parafii tutejszey, i z zachowaniem wszelkiej uroczystości wyznaniu Greckiemu właściwey⁴³, zaprzysięgła autentyczność inwentarza rzeczy pozostałych po jej zmarłym mężu.*

W 1835 roku przeniesiono świątynię grecką do dawnej sali musztry byłego korpusu Kadetów przy ul. Łaziennej, uprzednio nadając budynkowi cechy bizantyjskiej architektury, m.in. cebulaste wieżyczki zakończone prawosławnymi krzyżami (kokoszniki). Proboszcz pełnił posługę duszpasterską również dla prawosławnych żołnierzy przebywającego w Kaliszu garnizonu rosyjskiego. Nowa cerkiew nosiła wezwanie św. Jerzego. W tym samym roku w Kaliszu gościł prawosławny biskup Katedry Grecko – Rosyjskiej, wizyta była zapewne związana z konsekracją nowego kościoła (następna wizyta biskupia w kaliskiej parafii prawosławnej odbyła się w 1839 roku)⁴⁴. Zachowały się fotografie z widokiem cerkwi oraz jej wnętrza. Dzieje ikonostasu z cerkwi przy ul. Łaziennej zbadali Anna Tabaka i Maciej Błachowicz⁴⁵.

W tym czasie kaplica przy ul. św. Stanisława znajdowała się w opłakanym stanie. W czerwcu 1841 roku ogłoszono licytację budynków, mającą odbyć się w lipcu tego samego roku. Licytacja miała się zacząć od sumy 25.000 złp., każdy przystępujący doń zobligowany był do złożenia kaucji w wysokości 5.200 złp⁴⁶. Licytację zaplanowaną na dzień 3 lipca 1841 roku o godzinie 17 w sali posiedzeń Rządu Gubernialnego w Kaliszu⁴⁷, wygrali Ksawery i Anna Rogowscy. Zabudowania zostały sprzedane

⁴² APK, NPK, sygn. 158, k. 154-156.

⁴³ APK, Akta not. Franciszka Nowosielskiego, sygn. 29, dok. nr 145 z 30 VII/ 11 VIII 1837 r.

⁴⁴ APK, NPK, sygn. 158, k. 7.

⁴⁵ Anna Tabaka, Maciej Błachowicz, „Panna Helena i carskie wrota”, *Życie Kalisza* 13 (2009).

⁴⁶ APK, NPK, sygn. 158, k.61.

⁴⁷ APK, NPK, sygn. 158, k.61.

za 26.000 złp. (3.900 rubli), płatnych w sześciu równych ratach. Na miejscu starego budynku Rogowski wystawił nową kamienicę, która przynosiła dość pokaźny dochód. W 1858 roku urzędnik skarbowy w imieniu wierzyciela zajął czynsze od lokatorów mieszkających w kamienicy na poczet długów niewywiązującego się ze zobowiązań pieniężnych Rogowskiego⁴⁸.

W dniu 8 sierpnia 1877 roku konsekrowano nową cerkiew, wybudowaną na placu św. Józefa. W uroczystości wzięło udział trzech Greków, ostatni żyjący przedstawiciele kaliskiej wspólnoty⁴⁹. Byli to najprawdopodobniej – księgarze Michał i Jan Grabowscy oraz Dymitr Simo Szymanowski. Arcybiskup Szymon, przedstawiając w zarysie historię prawosławia w Kaliszu, podał informację, iż w trakcie rozbiórki soboru natrafiono na akt erekcyjny, w którym mowa o tym, że inicjatorami powstania cerkwi byli kaliscy Grecy, a nie Rosjanie⁵⁰. Jednak, jak trafnie zauważają Anna Tabaka i Maciej Błachowicz: *W roku wzniesienia pięciokopułowej budowli świadomość, że prawosławie przyszło nad Prosnę wraz z kupcami macedońskimi w I poł. XVIII w., musiała słabnąć, bądź była pomijana. Formalnie przybysze reprezentowali Kościół greko-orientalny, który ukazem carskim w 1836 r. został podporządkowany Cerkwi rosyjskiej. Architektura budynku wzniesionego w 1877 r. nawiązywała jednak do tego „pierwszego” dziedzictwa. Zamiast szczegółowych analiz wystarczy proste spostrzeżenie. Zarówno kopuły, jak i półkoliste łuki okien kaliskiej cerkwi przypominają kościoły Grecji czy Bułgarii (których forma wywodzi się od pierwszego kościoła świata bizantyjskiego – potężnej Hagi Sophii w Istambule). Kościół, co wydaje się istotne, nie miał cebulastych hełmów i kokoszników (dekoracyjne szczyty) świątyń Rosji⁵¹.*

ANEKS

Kontrakt kupna kamienicy na oratorium

Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta miasta Kalisza, [Akta wielkiego gajonego sądu wójtowsko-ławniczego, często z udziałem burmistrza i rajców, w sprawach niespornych majątkowych mieszczan (w tym i z innych miast) a także wspólnoty greko-katolickiej w Kaliszu (...)], 1782-1784, sygn. 51, k. 29 – 32v, oryg., rkps.

Między Sławet. Janem z Kingewskich i Rozalią z Dursów małżonkami Koźmińskimi kupcami i obywatelami kaliskimi, kamienicy między Adamowiczów, albo Stefanowiczów,

⁴⁸ Przygodzki, *Spoleczność*, 60; Anna Tabaka, Maciej Błachowicz, “Delicje i franciszkanki”, *Życie Kalisza* 5 (2007).

⁴⁹ Sokoł, Sosna, *Cerkwie*, 50.

⁵⁰ Arcybiskup Szymon, “230 - lecie parafii i 75 - lecie cerkwi świętych apostołów Piotra i Pawła w Kaliszu”, *Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego* 9 (2004): 10.

⁵¹ Anna Tabaka, Maciej Błachowicz, “Pejzaż z cerkwią”, *Życie Kalisza*, [www.zyciekalisza.pl_\(dostęp 05.07.2017\)](http://www.zyciekalisza.pl_(dostęp%2005.07.2017)).

między kamienicami po prawej stronie Zakrzewszczyzna po lewej stronie Kobierzyszczyzna, a teraz Koźminszczyzna zwanej zestający Dziedzicami, i jako sprzedającymi z jednej, a Zacie Sławetnemi Teodorem Mukułowskim, Andrzejem Baranowskim, Janem Koźmińskim, ile do Konfraterni należącym, i do kupna równo z nimi przykładającym się Konstantym Wiśniewskim, Pawłem Molińskim, którzy przez gorliwość ku Chwale Pana Boga pierwsi tej kamienicy kupna pobudką byli, tudzież Anastazym, Michałem, Dymitrym Baranowskiemi kupcami i obywatelami kaliskimi, tudzież całą Konfraternią kaliską grecką jako kupującymi z drugiej strony stawa pewny kontrakt przedarzny i w niczym niewzruszone postanowienie w następujących opisań. Iż Ciż Sławetni Państwo Koźmińscy mając dziedziczną kamieniczkę od Zacie Sławett. Jakuba i Rozalii małżonków Podbowiczów dziedzictwem nabytą w rynku na przeciw jatek też samą kamieniczkę ze wszystkimi jej przyległościami przynależnościami i całym placem, sklepami jakzdawna bez żadnej kontrowersyi posiadana była to jest szerokości w środku łokci nowej miary czternaście i pół długości łokci czterdzieści i pięć, w tyle łokci dziesięć i ćwierć te zaś wszystkie łokcie na nową miarę, to jest na terażniejszy łokieć są mierzone ze wszystkimi użytkami, nie a nie sobie i sukcesorom swoimnie edcypując [!] ani rezerwując tymże Sławett. wyżej wyrażonym Kupcom i Całej Konfraterni i ich sukcesorom, na Kaplicę aby Chwała Pana Boga w niej odprawiała się dają, darują, rezygnują i w wieczne zapisują dziedzictwo. Coż aktami autentycznymi podczas Sądów Wiecznych prawem oznaczonych sami albo też pod niebytność Ich Zacie Sławetny Ławnik pierwszy Starszy przy Szlachett. Imci Panu Wójcie będący rezygnować obligują się, a to za sumę Sławetni wyżej wzmiankowani Kupcu i Całą Konfraternia. Kupujący Jaśnie Sławetni Ichmć. Państwu Koźmińskim natychmiast wyliczają z której wyliczonej Sławetni Ichmć. Państwo Koźmińscy osobnym autentycznym kwitem na przyzwoitej ceny papierze w księgach miejskich kwitować będą powinni, do której to kamienicy Sławetni Koźmińscy jako sprzedający Sławett. Kupcom wyżej wyrażonym i całej Konfraterni wolnej natychmiast dopuszczają intromisyi która gdy brana będzie na gruncie ani przez siebie ani przez subordynowanie osoby bronić nie będą, ostrzegają sobie przy tym Sławetni Koźmińscy aby okno które jest na górze tak zestali jak jest dziś, podług zdawna używanie do schodów bez żadnego [słowo nieczytelne]. Warują sobie jeszcze i to, że w czasie gdyby gdzie indziej miejsce było naznaczone na wybudowanie Kościoła, i sprzedać chcieli tąż kamieniczkę wyrażeni kupcy i cała Konfraternia, żeby nie kto inny być bliższy do kupienia onej, tylko Sławetni Koźmińscy [wyraz nieczytelny] generalną od wszelkich przeszkód prawnych, to jest gdyby jakowy dług ukryty na tymże gruncie okazał się po roku i sześciu niedzielach tedy Ichmć. Państwo Koźmińscy ze swoich dóbr odpowiedzieć powinni i do nich ściągac się ma na wszystkich dobrach swoich ręczą i zapisują się który to kontrakt pod zakładem podobnej sumy trzech tysięcy trzech set złotych polskich dotrzymać i założyć uczynić onemu strony obydwie powinny są sobie, do odpowiedzi Sąd FonUbiluinari zapisują i ten kontrakt aktami miejskimi roborować są w obowiązku. Który to kontrakt i w nim opisane kondycie rąk własnych stwierdzają podpisami. Danę w Kaliszu dnia dziesiątego miesiąca października roku tysięcznego siedmsetnego ośmdziesiątego drugiego.

Jan Koźmiński swym i żony swej imieniem manupropria, Anastazy Baranowski manupropria, Teodor Mukułowski manupropria, Andrzej Baranowski manupropria, Michał Baranowski manupropria, Konstanty Wiśniewski z Pawłem Molińskim manupropria, Konstanty Wiśniewski imieniem Dymitra Baranowskiego manupropria.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Akta miasta Kalisza, [Akta wielkiego gajonego sądu wójtowsko-ławniczego, często z udziałem burmistrza i rajców, w sprawach niespornych majątkowych mieszczan (w tym i z innych miast) a także wspólnoty greko-katolickiej w Kaliszu (...)], 1782-1784, sygn. 51, k. 29-32

Archiwum Państwowe w Kaliszu

Akta parafii obrządku grecko – katolickiego w Kaliszu, sygn. 1

Akta parafii obrządku grecko – katolickiego w Kaliszu, sygn. 4

Akta not. Andrzeja Bogusławskiego, sygn. 24, dok. nr 521 z 27 VII 1818 r.

Akta not. Franciszka Nowosielskiego, sygn. 29, dok. nr 145 z 30 VII/ 11VIII 1837 r.

Naczelnik Powiatu Kaliskiego, Kościół wyznania grecko-katolickiego w Kaliszu, sygn. 158

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

„Opis Kalisza z 1820 r.”, [Wstępem opatrzył i do druku podał] Janusz Staszewski, *Ziemia Kaliska. Miesięcznik regionalny* 2 (1930): 86-96.

PRASA

Arcybiskup, Szymon. “230-lecie parafii i 75-lecie cerkwi świętych apostołów Piotra i Pawła w Kaliszu”, *Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego* 9 (2004): 10.

Chodyński, Adam. „Grecy w Kaliszu”, *Kaliszanin* 35 (1891): 3; 36 (1891): 3; 37 (1891): 3; 38 (1891): 3; 39 (1891): 3; 40 (1891): 3 - 4; 42 (1891): 3; 44 (1891): 3 - 4; 45 (1891): 2 - 3.

Sakowicz, Eugeniusz. „Greckie gminy prawosławne na ziemiach polskich na przełomie XVIII i XIX w.”, *Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce* 9 (1939): 3.

Tabaka, Anna, Maciej Błachowicz. “Delicje i franciszkanki”, *Życie Kalisza* 5 (2007).

Tabaka, Anna, Maciej Błachowicz. „Panna Helena i carskie wrota”, *Życie Kalisza* 13 (2009).

Tabaka, Anna, Maciej Błachowicz. “Kamienice, których już nie ma (I): Główny Rynek 15”, *Życie Kalisza* 45 (2012).

OPRACOWANIA

Andrzejewska, Ewa. 2013. „Frantz Eytner, śląski rzeźbiarz osiadły w Kaliszu. Najnowsze ustalenia”. W: *Splendor i fantazja. Studia nad rzeźbą rokokową w dawnej Rzeczypospolitej i na Śląsku*, red. Paweł Migasiewicz, 345–378. Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego.

Barańska, Iwona. 2002. *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

- Chodyński, Adam. 1875. *Dawne ustawy miasta Kalisza*. Warszawa: Nakładem Napoleona Wartskiego, księgarza w Kaliszu.
- Chodyński, Adam. 1885. *Kieszonkowa kroniczka historyczna miasta Kalisza*. Kalisz: Nakładem księgarni M. Hofmańskiego.
- Grygorowicz, Aleksander. 1999. „Architektura świątyń prawosławnych w Polsce”. W: *Prawosławie światło wiary i źródło doświadczenia*, red. Krzysztof Leśniewski, Jadwiga Leśniewska, 325-366. Lublin: Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska.
- Halak, Mateusz. „Recepcja stylu bizantyjsko-ruskiego w Kaliszu na przykładach Cerkwi św. Jerzego oraz Banku Państwa. Kreowanie nowego wizerunku miasta po 1864 roku”. 2013. W: *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu południowej Wielkopolski*, t. III, red. Samanta Kowalska, 40-50. Kalisz: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Pedagogiczno – Artystyczny.
- Kunicki, Bogumił. *Ballady kaliskie*. 1991. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Mikołajczyk, Marcin. „Greckie diaspory na terytorium Rzeczypospolitej w XVI-XIX wieku – rekonesans”, *Cerkiewny Wiestnik. Kwartalnik Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego* 3 (2015): 35 - 45.
- Mironowicz, Antoni. 2005. *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Paszkievicz, Piotr. 1991. *Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815-1915*. Warszawa: Instytut Sztuki - Polska Akademia Nauk.
- Płócienniczak, Dominika. „Budynki cerkiewne Kalisza w XIX i XX wieku”. *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W kręgu kaliskich badań nad sztuką i kulturą artystyczną*, red. Iwona Barańska 12 (2011): 40-61.
- Pokorzyna, Ewa. 2001. *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego z przydatkiem ikon maryjnych*. Warszawa: Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Wydawnictwo DiG.
- Przygodzki, Sławomir. 2006. „Społeczność emigrantów macedońskich w Kaliszu w XIX wieku”. W: *Kalisz miasto otwarte*, red. Krzysztof Walczak, Ewa Andrysiak, 56-69. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Przygodzki, Sławomir. 2012. *Kalisz wielokulturowy*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Raciborski, Józef. 1912. *Monografia Kalisza*. Kalisz: Nakład „Gazety Kaliskiej”.
- Rusiński, Władysław. 1961. „Kalisz od połowy XVII do schyłku XVIII wieku”. W: *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, t. 2, red. Aleksander Gieysztor, 125-244. Kalisz: Wydawnictwo Poznańskie.
- Sławiński, Piotr. 2008. *Prawosławie w Sandomierzu i okolicy*. Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna.
- Smorodinow, Wasilij Grigoriewicz. 2003. *Moja służba w Warszawskim Okręgu Naukowym i zdarzenia ze szkolnego życia. Wspomnienia pedagoga*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Sokoł, Kirył, Aleksander Sosna. 2011. *Cerkwie w centralnej Polsce 1815-1915*. Białystok: Fundacja Sąsiedzi.

STRONY INTERNETOWE

Życie Kalisza, Anna Tabaka, Maciej Błachowicz, „Pejzaż z cerkwią”.
Hellenopolonica. Greckie źródła do dziejów Rzeczypospolitej.

GRECKIE CERKWIE W KALISZU

Słowa kluczowe: Grecy, Kalisz, oratorium, cerkwie

W artykule podjęta została próba przedstawienia historii pierwszych świątyń prawosławnych w Kaliszu. Ich powstanie związane jest z przybyłymi do miasta, w I poł. XVIII w. kupcami greckimi. Artykuł przedstawia dzieje świątyń powstałych w mieście dzięki inicjatywie bałkańskich kupców – oratorium przy Rynku oraz cerkwi pw. św. Atanazego Aleksandryjskiego przy ul. Św. Stanisława. Dzieje cerkwi św. Jerzego oraz soboru pw. świętych apostołów Piotra i Pawła zostały tylko zasygnalizowane. Tekst wzbogaca wydawnictwo źródłowe - umowa kupna przyrynkowej kamienicy przeznaczonej na oratorium.

GREEK ORTHODOX CHURCHES IN KALISZ

Keywords: Greeks, Kalisz, oratory, orthodox churches

The article attempts to present the history of the first Orthodox churches in Kalisz. Their creation is connected with the Greek merchants who came to the city in the first half of the 18th century. The article presents the history of temples built in the city thanks to the initiative of Balkan merchants - the oratory at the Market Square and orthodox church of St. Athanasius of Alexandria at St. Stanislaus Street. The history of the orthodox churches of St. George and of apostles St. Peter and Paul have only been signaled. The text is enriched by the source publication - a contract for the purchase of a house at the Market Square, intended for oratory.